

Регіональна політика Індії в умовах глобалізації на рубежі XX–XXI ст.*

Проблеми формування та розвитку процесів регіоналізації в Південній Азії, питання регіональної політики Індії на зламі XX–XXI ст. досліджені в науковій літературі недостатньо повно. Значні розбіжності даних (або їх відсутність) в статистичних матеріалах, виданнях міжнародних організацій, монографіях і статтях українських та зарубіжних авторів створюють складності в дослідженні цієї теми.

Необхідно відзначити також, що в останні десятиліття в роботах багатьох американських, англійських, японських, індійських, російських та інших авторів з'явилися різні трактування поняття «Південна Азія» (або зі значним геополітичним розширенням, включаючи до регіону Китай, Афганістан та інші країни, або з істотним звуженням його кордонів). До кінця XX ст. термінологічні розбіжності більш-менш пригасили, і під Південною Азією більшість дослідників стали розглядати геополітичний регіон, до якого входять сім держав – Індія, Пакистан, Бангладеш, Непал, Шрі-Ланка, Бутан і Мальдівські острови. Тобто, в географічному відношенні регіон складається з південної півострівної частини Азійського континенту з прилеглими до нього материком і островами Індійського океану.

Центральне місце в геополітичному просторі Південної Азії посідає Індія, одна з двох (після Китаю) найбільших за чисельністю населення країн світу. На початку XXI ст. (за даними на 2001 рік) її населення вже складало понад 1 млрд 27 млн осіб [18]. Із демографічної точки зору Південноазійський регіон належить до числа найбільш «насичених». Наприклад, щільність населення в Бангладеш є однією з найвищих у світі й складає понад 1 тис. осіб на 1 кв. км. За загальною кількістю населення цей регіон перевищує китайське (пропорція: 1,4 млрд до 1,3 млрд осіб) і становить близько 1/4 населення світу. Природно, що масштабні геополітичні характеристики визначають відповідні роль і значення цього регіону в сучасній системі міжнародних відносин [1].

Регіоналізація як одна з провідних тенденцій сучасного світового розвитку, яка може з певною часткою ймовірності привести до формування багатопольярного світу в майбутньому, заслуговує на увагу з погляду ретельного дослідження особливостей її розвитку та стану в Південноазійському регіоні. Суттєвим є те, що регіоналізація включає в себе два найважливіших процеси: 1) формування регіональної держави (з властивою їй регіональною політикою) і 2) розвиток регіональної інтеграції. Ряд зарубіжних дослідників справедливо зазначали, що ці два процеси регіоналізації, як правило, суперечать один одному. Однак, останнім часом ситуація поступово змінюється, і в певній мірі ці зміни ми можемо спостерігати в Південній Азії.

Водночас, регіоналізація виступає в сучасному світі як комплексне (багатогранне) явище і складається з цілого ряду чинників: політичних,

економічних, воєнно-політичних і культурно-цивілізаційних. Головною особливістю регіоналізації в Південній Азії є те, що переважна більшість цих чинників була дуже несприятливою в минулому [5], і тільки останнім часом спостерігаються певні тенденції поліпшення ситуації. В контексті дослідження процесу формування регіональної держави доцільно зробити короткий аналіз регіональної політики Індії в Південній Азії на зламі ХХ–ХХІ ст. в її основних вимірах: організаційно-політичному, військово-політичному й економічному.

Організаційно-політичний вимір, в першу чергу, необхідно досліджувати в площині феномена асиметрії, який істотно виділяє Південну Азію на тлі інших регіонів світу. Ця асиметрія проявляється в тому, що на частку Індії припадає 73,4% території регіону, 76,5% населення і майже 80% валового національного продукту. Природне домінування однієї країни в регіоні унікальне й визначає особливості регіональної обстановки, форм і напрямів індійської регіональної політики [9].

Домінування Індії викликало в інших країнах регіону недовіру до «потужного» сусіда, породжувало обстановку невпевненості в своїх силах. Все це призвело до активізації їх спроб зміцнити своє становище на регіональній і міжнародній арені шляхом опори на великі держави світу (тобто розвивати «вертикальні» зв'язки), а також до прагнення виносити невирішені питання у відносинах з Індією на суд міжнародного співтовариства. Цікавим у цьому відношенні може бути приклад Шрі-Ланки, яка намагалася отримати статус країни Південно-Східної Азії і зверталася з проханням прийняти її до АСЕАН.

Виступи політичних діячів, численні публікації в наукових і популярних виданнях в останні десятиліття ХХ ст. свідчили про те, що майже всі сусідні з Індією країни звинувачували її в гегемонізмі (хоча добре відомо, що керівництво Індії неодноразово йшло на певні поступки сусідам, не раз жертвуючи власними інтересами).

Малі регіональні країни посилили координацію своєї діяльності, щоб виступити «єдиним фронтом» для обмеження впливу Індії ще в першій половині 80-х років. Зокрема, правлячі кола Непалу постійно заявляли про необхідність використання гідроенергетичного потенціалу країни на підставі регіонального співробітництва (а не лише за участю Індії). У свою чергу, під час індо-бангладешських переговорів про використання вод Гангу представники Бангладеш пропонували підключити до переговорів і Непал.

Зростання економічного й політичного впливу Індії призвело до того, що з середини 80-х років малі країни активізували політичні та економічні зв'язки одна з одною. У цей період різко зміцнилися військові контакти між Пакистаном і Шрі-Ланкою (зокрема, в 1985 р. значна частина ланкійських військовослужбовців навчалася в Пакистані техніці антиповстанських дій). Ще з 1978 р. почало розвиватися пакистано-бангладешське військове співробітництво; надзвичайно цікавим є той факт, що 1984 року під час візиту міністра оборони Пакистану до Дакки Бангладеш було запропоновано укласти військовий союз з Пакистаном. Природно, що активізація військово-політичних контактів між малими країнами викликала побоювання в Індії.

Напружена регіональна обстановка доповнювалася ускладненнями геополітичного характеру. Зокрема, Індія була серйозно стурбована розвитком контактів КНР з державами регіону. Добре відомо, що Пакистан виступав одним з надійних партнерів КНР в Азії. Більш того, Китай надавав істотну економічну допомогу Непалу і Бангладеш, розширив військові поставки до Бангладеш і Шрі-Ланки.

Найбільшу стурбованість Індії в регіоні викликала політика США, яка однозначно оцінювалася як прагнення створити «антиіндійський» фронт для обмеження впливу Індії в Південній Азії і в усьому афро-азіатському світі. Зовнішньополітичний курс США щодо Південної Азії був основним фактором, який заважав розвитку індійсько-американських відносин на рубежі вказаних століть.

Однак, кардинальні зміни на глобальному рівні, що почалися ще у 90-ті роки ХХ століття, привели до поступової відмови США й Китаю від проведення політики «стримування» Індії. Ці зміни істотно відбилися на регіональній політиці Індії і всій системі регіональних відносин у Південній Азії. З крахом біполярної системи найбільше побоювання в Індії викликала перспектива виникнення однополюсного світу. Саме це побоювання, а також головне стратегічне завдання – перетворення на державу світового рівня – підштовхнули Індію на вироблення практичних заходів щодо зближення з Китаєм, Японією, Німеччиною, країнами Південно-Східної Азії. Почався також процес поліпшення індійсько-американських відносин, який відбивав зміни, що відбулися у зовнішньополітичному курсі США щодо Південної Азії загалом.

Характеристику політичних чинників, які впливали на регіональну політику Індії на глобальному (1) і регіональному (2) рівнях, необхідно доповнити аналізом внутрішньополітичних чинників (3). Суттєвою особливістю впливу факторів третього рівня виступає неординарна ситуація: мозаїка політичного життя, часті зміни партій біля керма політичної влади, безсумнівно, впливали на зовнішню (в даному випадку південноазійську) політику країни, але цей вплив не був надзвичайно суттєвим. Усі великі політичні індійські сили: Індійський національний конгрес (ІНК), Джаната парті (ДП), Національний фронт (НФ), Бхаратія джаната парті (БДП) – поділяли єдину точку зору на стратегічні напрями й завдання зовнішньополітичного курсу в Південній Азії, однак певні розбіжності спостерігалися в методах їх досягнення. Стрижнем такої єдності стосовно зовнішньополітичних цілей і завдань можна вважати принцип, який підтримували всі політичні сили країни: принцип «єдиної історії і єдності географії» для всього регіону Південної Азії, в якому саме Індія покликана відігравати роль «природного» лідера і «центру тяжіння».

Розбіжності спостерігалися тільки в мірі «тиску» чи «не тиску» на малі країни. Так, аналіз регіональної політики Індії в 70–80-х роках минулого століття свідчить, що уряди ІНК (до 1977 р. і після 1980 р.) займали жорсткішу позицію стосовно країн Південної Азії. Ймовірно, це було пов'язано з традиційним підходом ІНК до цих країн, який був сформований ще Дж. Неру. Зокрема, він відзначав, що маленька національна держава приречена на

загибель, і що вона може вижити в якості культурно-автономної території, але не як незалежне політичне утворення.

Можна навести кілька прикладів «тиску» ІНК і здійснюваної ним політики «послаблення» інших партій. Так, досягнувши визнання своїх домінуючих позицій в регіоні після 1971 року (мається на увазі перемога Індії в Індо-пакистанській війні 1971 року й утворення Бангладеш), уряд ІНК, який використовував метод силового «тиску», приєднав Сіккім як 22-й штат Індії і закріпив тим самим свої військово-стратегічні позиції в Гімалайському регіоні.

Уряд Джаната парті (ДП), який прийшов до влади в 1977 р., проголосив політику так званого «послаблення», «істинного неприєднання» і заявив про намір спиратися на «вигідні двосторонні відносини» з країнами Південної Азії. Під час перебування ДП при владі відбулися обміни офіційними візитами керівників Індії і країн Південної Азії, метою яких було встановлення більш тісних контактів. У 1977 р. між Індією і Бангладеш було підписано угоду про розподіл вод Гангу у зв'язку з використанням дамби, побудованої Індією для запобігання засмічення мулом акваторії порту Калькутти (тепер – Колкати). З точки зору Бангладеш, ця дамба заважала зрошенню земель на її території. Індія пішла на поступки, погодившись на більш сприятливий для бангладешського боку розподіл вод (хоча в той же час західнобенгальське населення Індії розцінило цю поступку як вагому втрату для себе). У наступному 1978 р. індійський уряд пішов на значні поступки й Непалу: були підписані окремі угоди про торгівлю і транзит між Індією і Непалом, в них була надзвичайно зацікавлена непальська сторона.

Але в подальшому, як зазначала більшість індійських і західних дослідників, уряд І. Ганді (ІНК, 1980–1984 рр.) взяв на озброєння своєрідну південноазійську «доктрину Монро», згідно з якою жодна з країн Південної Азії не повинна була отримувати будь-яку військово-політичну допомогу ззовні без узгодження з Індією (що означало рецидив певного «тиску»). Цікаво, що наступний уряд ІНК на чолі з Р. Ганді (1984–1989 рр.) зрозумів, що жорстка позиція призводить до ізоляції і посилення антиіндійських тенденцій, тому тактику було змінено й висунуто мету поліпшити відносини з південноазійськими державами.

Говорячи про уряд Національного фронту (прийшов до влади в 1989 р.), відзначимо, що він просунувся ще далі й заявив про необхідність значних зусиль для поліпшення відносин з іншими країнами Південної Азії. В результаті проведення такого курсу спостерігалася нормалізація зв'язків Індії з усіма країнами регіону. Однак зміни об'єктивного характеру істотно відбилися на цій тенденції.

Ці зміни були пов'язані з приходом до влади іншого уряду на чолі з Нарасімхою Рао. Виходячи зі стратегічних завдань економічного реформування Індії і розвитку зовнішньоекономічних зв'язків з розвиненішими державами, його уряд висунув нову зовнішньоекономічну концепцію «орієнтації на Схід» (йшлося про розвиток економічних зв'язків з Японією, Кореєю, Гонконгом, країнами АСЕАН) і не розглядав південноазійський напрям взаємодії як найбільш пріоритетний. Таким чином, можна зробити висновок, що метод

«тяжіння – відштовхування» був найбільш поширеним в регіональній політиці Індії і був її головною відмінною рисою до середини 90-х років ХХ ст.

Кардинальні зміни в регіональній політиці Індії почалися тільки з 1996 р. Зміна політичного керівництва Індії в цей період призвела і до трансформації концептуальних основ зовнішньої політики. Міністр закордонних справ (а з 1997 р. прем'єр-міністр) І.К. Гуджрал висунув нову концепцію перебудови зовнішньої політики, яка стала відома як «доктрина Гуджрала».

Загальні положення доктрини відображали традиційний підхід Національного фронту (НФ), основними пріоритетами були визначені поліпшення відносин із сусідніми державами, розвиток економічного співробітництва в рамках регіональних структур, насамперед у СААРК (або SAARC, англ.). У безпосередню залежність були поставлені безпека й могутність Індії, з одного боку, і рівень відносин із сусідніми державами – з іншого. Як зазначалося в документах уряду НФ, метою нової зовнішньої політики виступало встановлення дружніх, сердечних відносин із сусідами, в першу чергу, малися на увазі малі країни регіону [8].

І.К. Гуджрал розробив п'ять принципів нової зовнішньополітичної концепції Індії, яка відображала головні принципи *панча шила* й вносила деякі нові моменти до відносин між країнами регіону. Основні принципи цієї доктрини були добре відомі: країни Південної Азії не повинні використовувати свою територію проти інтересів південноазійських держав, жодна з країн не повинна втручатися у внутрішні справи інших, усі країни Південної Азії повинні поважати територіальну цілісність і суверенітет інших держав регіону, суперечності, що виникають, повинні вирішуватися шляхом двосторонніх переговорів. П'ятим принципом, який був суттєвим нововведенням у концептуальному плані, стало положення про відмову Індії від принципу взаємності та взаємної вигоди у відносинах з іншими державами регіону. Цей новий принцип «невзаємності» підкреслював особливий статус Індії в регіональній системі міжнародних відносин і виділяв її особливу відповідальність перед іншими учасниками регіональної системи.

У 1998 р. до влади в Індії прийшла нова політична сила – Бхаратія джаната парті (БДП). Аналіз індійської та іншої зарубіжної літератури показує, що політична діяльність уряду БДП в 1998–2004 рр. традиційно сприймалася в контексті ідеології, яку сповідувало керівництво цієї партії. На думку багатьох західних і ряду східних дослідників, вона повинна була привести до посилення силового фактора у зовнішній політиці Індії, відбитися на завданнях і методах цієї політики й стати причиною докорінних змін у концептуальних зовнішньополітичних засадах.

Необхідно відзначити, що теоретичною базою політичної платформи БДП був так званий «індуський націоналізм» (*гіндутва*). В його основі лежала ідея створення в Індії держави індусів, *гінду раштра*, яка мала б відстоювати інтереси індуської більшості населення країни, що сповідує *індуїзм*. Ідеологами *гіндутви* не була вироблена чітка стратегія зовнішньої політики індуської держави, а загальні положення зводилися, в першу чергу, до утвердження Індії

в якості лідера в рамках регіону, до конфліктних відносин з Пакистаном, до загроз національній безпеці Індії з боку неіндуських держав тощо.

Разом з тим, здійснювана урядами на чолі з БДП зовнішня політика (1998–2004 рр.) не давала підстав говорити про суттєвий вплив ідеї *гіндутви* на практичні зовнішньополітичні кроки. Більш того, в зазначений період в південноазійській політиці БДП постійно простежувалися риси, властиві доктрині Гуджрала. Індія продовжувала повільний, поступовий курс на поглиблення відносин з сусідніми країнами. Зокрема, було укладено угоду про вільну торгівлю зі Шрі-Ланкою, поліпшені відносини з Бангладеш, в рамках саміту в Лахорі почався процес нормалізації відносин з Пакистаном, який привів до деяких успіхів (але на практиці виявився дуже складним і суперечливим), певні досягнення спостерігалися і на шляху регіональної інтеграції, насамперед у рамках SAARC.

Таким чином, короткий аналіз організаційно-політичного виміру регіональної політики Індії в Південній Азії на зламі ХХ–ХХІ ст. може свідчити про те, що під впливом зрушень глобального рівня поступово змінювалася й організаційно-політична система самого південноазійського регіону. Насамперед це стосувалося трансформації регіонального політичного клімату: спостерігався перехід від атмосфери недовіри та ворожнечі до практичних кроків на шляху лібералізації і демократизації двосторонніх відносин. Саме переважний розвиток відносин на двосторонній основі був однією з головних особливостей регіональної політики Індії в розглянутий період [3].

Військово-політичний вимір регіональної політики Індії має свої особливості й специфіку. Найважливішим фактором, що відіграє істотну роль у формуванні цих особливостей, є розглянута вище асиметричність. Якщо звернутися до короткої характеристики військового балансу сил, що склався в Південній Азії на зламі ХХ–ХХІ ст., то чітко простежується значна перевага Індії у військово-технічній сфері.

Зокрема, порівнюючи військові потенціали Індії та Пакистану за розглянутий період, ми спостерігаємо переваги Індії за всіма основними компонентами: за чисельністю збройних сил вона перевершувала Пакистан більш ніж в 2,5 рази, за літаками – більш ніж у 2 рази, за танками – в 1,7 рази, артилерією – в 1,6 рази. При цьому якість військової техніки, яка перебувала на озброєнні індійських збройних сил, була значно вища, ніж у Пакистані.

Провідні позиції в регіоні Індія займала й у сфері військових витрат. Високі військові витрати пояснювалися не тільки значною перевагою в чисельності збройних сил, а й прагненням обладнати свої війська на рівні західних стандартів. Необхідно мати на увазі, що військова доктрина Індії передбачала не тільки забезпечення повної переваги над Пакистаном, але й збереження сил для стримування Китаю. До початку ХХІ ст. Індія продовжувала розглядати Китай як головного стратегічного суперника в Азії, а Пакистан – як основного противника в Південноазійському регіоні. Китайське керівництво також до останнього часу бачило в Індії серйозну перешкоду на шляху подальшого зростання впливу КНР в азійському регіоні й у світі загалом.

Особливе значення в регіональній військовій політиці Індії набула військово-морська програма. Це було пов'язано з тим, що Індія розташована в центрі північної частини Індійського океану й має величезну довжину узбережжя. Беручи до уваги незахищеність більшої частини території країни з моря, вона була змушена приділяти велику увагу безпеці своїх морських кордонів.

З огляду на величезну військову перевагу Індії, більшість країн Південної Азії звела практично до мінімуму контакти з нею у військово-політичній сфері. Винятки становили, наприклад, прецеденти, які були пов'язані з уведенням індійських військ до Непалу (1988 р.) у зв'язку із загрозою військового перевороту в цій країні; з присутністю контингенту індійських військ в Шрі-Ланці під час загострення таміло-ланкійського конфлікту в 1987–1990 роках (індійські війська були введені до Шрі-Ланки для запобігання конфлікту, але в цілому ця військово-політична акція не мала позитивних результатів); а також ряд локальних військових зіткнень на індійсько-бангладешському кордоні, які були пов'язані з проблемою міграції частини населення з Бангладеш до Індії і блокуванням бангладешськими збройними силами одного з індійських анклавів у квітні 2001 р. (цей інцидент було вирішено Індією із застосуванням сили).

Центральне місце в індійській військово-політичній регіональній стратегії, безсумнівно, займали індійсько-пакистанські відносини. Необхідно підкреслити, що фактори, які визначали зовнішню політику Індії щодо Пакистану, були пов'язані, перш за все, з проблемами національної та регіональної безпеки. Пакистан традиційно сприймався урядами Індії (незалежно від їх політичної орієнтації) як головне джерело загроз безпеці Індії та стабільності в регіоні. Індійсько-пакистанські відносини сформувалися як класичне геополітичне й регіональне протистояння, засноване на взаємному виключенні державних моделей розвитку, «теорії двох націй», конфесійних протиріччях та індійському варіанті секуляризації, а також існуванні низки територіальних проблем, центральною з яких була проблема Кашміру [12].

Безпосереднє воєнне протистояння двох держав було ускладнене формуванням образу ворога в суспільній свідомості двох держав. Протягом декількох десятиліть головним завданням Індії щодо Пакистану була ізоляція останнього в рамках регіону Південної Азії і силовий тиск на нього в спірних питаннях з метою отримання поступок. В окремі періоди Індія вступала в політичний діалог з Пакистаном, який, як правило, не мав далекосяжних наслідків. При цьому всі уряди Індії відстоювали принцип виключно двостороннього діалогу з будь-яких спірних питань (тоді як Пакистан весь час намагався підключити треті сторони й ООН).

Протягом другої половини 90-х років ХХ ст. основними питаннями, в яких уряд Індії декларував свою позицію щодо Пакистану, були проблеми, пов'язані з Кашміром, боротьбою з Пакистаном в рамках ООН щодо набуття Індією статусу постійного члена Ради Безпеки ООН і протиріччями в реалізації договорів в рамках SAARC.

Основні проблеми, навколо яких концентрувалися індо-пакистанські відносини з кашмірського питання, включали: тероризм з боку мусульманських

угруповань, трансформацію політичного устрою в Кашмірі, зокрема, скасування статті 370 Конституції Індії про особливий статус штату Дžамму й Кашмір, запровадження єдиного цивільного кодексу в Індії для мусульман та індусів, а також пакет територіальних питань, пов'язаних з «лінією контролю».

Після значного періоду відсутності позитивних результатів на офіційному рівні спостерігалось певне поліпшення ситуації наприкінці 90-х років у військово-політичних відносинах двох країн. Перш за все, це було пов'язано з тим, що до влади в цих державах прийшли сили, які займали значно радикальніші позиції щодо спірних питань (в Індії уряд, який був сформований блоком на чолі з Бхаратія Джаната Парті, в Пакистані – Мусульманською Лігою Пакистану).

Поштовх дали випробування ядерної зброї Індією і Пакистаном у травні 1998 р. Зростання уваги провідних країн світу, насамперед США, до регіону і їх побоювання щодо можливості виникнення ядерної війни в Південній Азії змусили Індію та Пакистан сісти за стіл переговорів, в ході яких розглядалися спірні питання.

Піком військово-політичного діалогу між Індією і Пакистаном наприкінці 90-х років можна вважати прийняття Лахорської декларації під час візиту Прем'єр-міністра Індії А.Б. Ваджпаї до Пакистану (лютий 1999 року). У декларації сторони висловили готовність до вирішення всіх спірних питань, які існували між ними, взяли на себе зобов'язання утримуватися від втручання у внутрішні справи один одного [Лахорская декларация, 1999]. Більш того, в спільній заяві міністрів закордонних справ, прийнятій на сесії SAARC у березні 1999 року, сторони підтвердили свою відданість декларованим принципам, в тому числі з проблем Кашміру. Але цей позитивний рух у розвитку військово-політичної ситуації в регіоні був порушений подіями на індо-пакистанському кордоні (Каргілська криза).

Каргілській інцидент перервав процес урегулювання між двома країнами, пов'язаний з Лахорською декларацією, знищив позитивні досягнення у двосторонніх відносинах, досягнуті протягом 90-х років минулого століття. Воєнне зіткнення сторін мало значний вплив не тільки на відносини цих країн, а й на внутрішнє становище в Індії і Пакистані: БДП вдалося зміцнити свої позиції саме на хвилі антипакистанських настроїв у країні; поразка Пакистану в воєнному зіткненні з Індією викликала розрив між основними політичними силами в Пакистані й зростання нестабільності, яка стала причиною захоплення влади військовими в жовтні 1999 року.

Можна стверджувати, що після Каргілського інциденту ініціатива в питанні Кашміру (як і в інших питаннях) перейшла до Індії. Вона також доклала зусиль для поліпшення своїх позицій у цьому питанні шляхом оголошення про припинення вогню в Кашмірі в листопаді 2000 року (протягом священного для мусульман місяця Рамадан). Необхідно мати на увазі, що цей крок від самого початку мав політичний підтекст: оголошуючи припинення вогню, керівництво Індії мало на увазі завдати вирішального удару іміджеві Пакистану, взявши в руки ініціативу в питанні щодо Кашміру і отримавши всі переваги від реноме миротворця.

Після Каргілської кризи військово-політична ситуація в регіоні не була стабільною: вона то більш-менш стабілізувалася, то знову погіршувалася в залежності від змін і потрясінь геополітичного характеру. Добре відомо, якого резонансу набули в цьому регіоні події, пов'язані з 11 вересня 2001 року, з кардинальними змінами в Афганістані й Пакистані. Під впливом розгортання тероризму й подальшого посилення ісламського фундаменталізму протиріччя Індії і Пакистану досягли апогею, і влітку 2002 року обидві країни стояли на порозі великомасштабної війни. Ситуація була надзвичайно небезпечною у зв'язку з тим, що війна могла початися між країнами, які мали й випробували ядерну зброю. Без перебільшення можна констатувати, що майже всі провідні країни світу були схвильовані ходом цих подій і тією чи іншою мірою брали участь у спробах знизити напругу, стабілізувати обстановку в регіоні.

Значним досягненням індійської дипломатії у вирішенні цієї складної військово-політичної проблеми можна вважати, в першу чергу, успішно проведені вибори до Законодавчих зборів штату Джамму й Кашмір (восени 2002 року), які знизили напругу індо-пакистанського протистояння, а також інші важливі заходи, здійснені Індією. Потепління відносин і спроби почати новий конструктивний діалог між двома країнами спостерігалися з кінця 2003 – початку 2004 р. У сучасних умовах особливого значення й надалі набувають стан і характер цих відносин для всієї воєнно-політичної ситуації в регіоні.

У рамках даного дослідження необхідно відзначити роль і значення «стримуючих» чинників у військово-політичному вимірі регіональної політики Індії. Одними з таких чинників виступають так звані «ціна» й «вартість» війни, над цими питаннями останнім часом дедалі частіше замислюються керівники, політики та учені. Цей фактор також пов'язаний з високим рівнем бідності – понад 40% всього бідного населення планети мешкає саме в Південній Азії (за гроші, які витрачаються на ведення війни, можна нагодувати й навчити велику кількість дітей та молоді).

Іншим «стримуючим» фактором (як це не парадоксально) виступає ядерна зброя. У сучасних умовах рівень небезпеки її застосування настільки високий, що вона сама по собі стає важливим стримуючим бар'єром (психологічним, економічним, політичним). Ядерні програми, які успішно розвиваються в Індії і Пакистані, також вимагають великих фінансових витрат. Тому з певною часткою ймовірності можна припустити, що масштабного поширення ядерної зброї в Південній Азії найближчим часом не відбудеться, і ймовірність ядерної війни в регіоні не буде фатальною. Швидше за все, ядерні програми та ядерна зброя відіграватимуть роль фактора «безпеки» та відображатимуть вплив глобальних тенденцій на регіональну ситуацію й зовнішню політику.

Економічний вимір. Звертаючись до аналізу економічного виміру регіональної політики Індії, перш за все необхідно розглянути групу питань, які пов'язані з Бангладеш, Шрі-Ланкою, Непалом і SAARC. У контексті індійської політики в Південній Азії відносини з Бангладеш можна охарактеризувати як другий за стратегічною важливістю напрям після Пакистану. Відносини з Бангладеш, хоча й були істотно поліпшені завдяки зусиллям Індії в 90-х роках ХХ ст.,

містять певний рівень нестабільності. Очевидно, така ситуація пов'язана з характером зовнішньої політики ряду політичних партій Бангладеш, які не брали до уваги об'єктивні економічні інтереси країни, що ускладнювало політику Індії щодо цієї країни і не давало їй можливості перейти до руслу виключно економічних взаємодій, як у випадку з Непалом і Шрі-Ланкою. Разом із тим, Індія залишається ключовим зовнішнім чинником політичного й економічного впливу на розвиток Бангладеш [13].

За аналізу індо-бангладешських відносин необхідно враховувати, що головний інтерес Індії, який визначив її політику в цьому напрямку, полягав у стримуванні позарегіональних чинників (насамперед, китайського), а також недопущення поліпшення зв'язків між Бангладеш і Пакистаном. Для забезпечення впливу на економіку й політику цієї країни застосовувалися різні засоби: стимулювання експортної залежності Бангладеш від Індії, поступки в окремих спірних питаннях, формування образу доброго сусіда, а часом і силовий тиск. Слід зазначити, що індійській дипломатії не вдалося повністю реалізувати модель цілковитої залежності Бангладеш від Індії. Кульмінацією у відносинах двох країн в кінці ХХ ст. прийнято вважати підписання Договору про розподіл вод Гангу на дамбі Фаракка в 1996 р.

Цей документ, безумовно, був надзвичайно важливим досягненням у вирішенні багаторічних суперечок двох країн з питань використання води – однієї з головних економічних проблем практично всіх країн регіону. Разом із тим, угода передбачала розподіл вод тільки на позначці дамби Фаракка, надаючи до вільного користування Індії всі ресурси Гангу вище за течією. Таким чином, Індія забезпечувала свій інтерес в експлуатації водних ресурсів. Крім того, довготривалий характер договору унеможливив в наступні роки збільшення квоти Бангладеш на використання ресурсів Гангу. У подібній неоднозначності договору відобразилася специфіка втілення Індією зовнішньої політики в регіоні: йшлося, фактично, про поступки в окремих позиціях щодо спірних питань, тоді як загальні наслідки такої політики були вигідні індійській стороні.

Аналогічна тенденція простежувалася і в розвитку двосторонньої торгівлі Індії з сусідніми державами: пішовши на істотні поступки в тарифній політиці наприкінці ХХ ст., вона фактично стимулювала імпорту сировини з малих держав регіону, який, однак, не міг виправити катастрофічний дисбаланс – компенсувати великий дефіцит цих держав у торгівлі з нею (значною мірою це стосувалося і Бангладеш).

Характеризуючи торговельну політику, здійснювану Індією щодо Бангладеш, слід звернути увагу й на той факт, що Індія свідомо й поступово усувала тарифні бар'єри на шляху імпорту з Бангладеш, намагаючись інтенсифікувати двосторонню торгівлю. Спочатку ця політика здійснювалася на двосторонній основі, а починаючи з 1998 року – в рамках поступового спрощення торговельних процедур за умовами Договору про вільну торгівлю в Південній Азії, який розроблявся в рамках SAARC.

Метою такої політики Індії було прагнення до тіснішого залучення економіки Бангладеш до регіональних процесів інтеграції, наближення до

економічного комплексу Індії, який в 90-х роках минулого століття почав поступово залучати до себе слабші економіки малих держав Південної Азії. У випадку з Бангладеш індійські політичні кола побоювалися також можливості інтеграції цієї країни з АСЕАН.

Результатами цих зусиль, а також загалом лібералізації двосторонньої торгівлі було те, що вже на початку XXI ст. Індія стала найбільшим експортером до Бангладеш, хоча контролювала лише 12% обсягу легального експорту до цієї країни. На торгівлю з Індією припадала третина торгового дефіциту Бангладеш. Значних масштабів досягла нелегальна двостороння торгівля (тобто без формальної інституціалізації було досягнуто певного режиму «вільної торгівлі» між двома країнами). Крім проведення активної експортної політики щодо Бангладеш, урядами Індії був використаний і ряд інших засобів економічного проникнення. До їх числа належали, як і у випадку з іншими країнами Південної Азії (крім Пакистану), виділення кредитних ліній для закупівель індійських товарів, стимулювання інвестицій (хоча їх обсяг був незначним).

Показовим для регіону Південної Азії є приклад Шрі-Ланки, оскільки він являє собою єдиний випадок, в якому Індії вдалося досягти істотного рівня економічного впливу на іншу країну регіону. Ще в 1992/93 роках Індія стала другим (після Японії) торговим партнером цієї країни. Структура двосторонньої торгівлі відображала характер економічної залежності Шрі-Ланки від Індії: в ланкійському експорті переважала сировина, Індія ж експортувала до Шрі-Ланки переважно продукцію машинобудування та медикаменти. Як і у випадку з Бангладеш (і Непалом), у рамках торгівлі Індії зі Шрі-Ланкою спостерігався значний тіньовий сектор, він становив приблизно 30–40% від обсягів легальної торгівлі (саме в цьому напрямку простежується велика залежність Шрі-Ланки від індійських товарів).

У 1998 році між Індією і Шрі-Ланкою був підписаний Договір про вільну торгівлю. Він відбивав ідеологію «доктрини Гуджрала», зокрема, надавав великі переваги Шрі-Ланці в торгівлі з Індією. Угода набула чинності у 2000 році, однак вона не вирішила проблему ліквідації дисбалансу двосторонньої торгівлі, залежність Шрі-Ланки від Індії продовжувала зростати.

Разом із тим, реалізацію виваженого курсу щодо Шрі-Ланки можна назвати вагомим успіхом індійської зовнішньої політики: від конфронтації і загострення уваги на спірних питаннях (перш за все проблеми тамільських «тигрів») Індії вдалося перевести відносини до прагматичного економічного співробітництва й посилити політичний вплив на Шрі-Ланку. Досягнуті позиції Індії в структурі зовнішньої торгівлі Шрі-Ланки, а також стійка тенденція до збільшення обсягів торгівлі за інтенсифікації процесу лібералізації в торгівлі на регіональному рівні давали підстави говорити про перспективу перетворення Індії на основного зовнішньоекономічного партнера Шрі-Ланки.

Найважливішими факторами зовнішньої політики Індії щодо Непалу виступають стратегічне положення цієї країни в гімалайському субрегіоні, а також економічні інтереси Індії в цій країні. У зв'язку з певною нормалізацією

відносин Індії та КНР проблему безпеки було відсунуто на другий план, а першорядного значення набули питання економічної взаємодії.

Паралельні процеси економічної лібералізації в двох країнах полегшували економічне проникнення Індії до Непалу. Наслідком цього стало поступове збільшення економічного впливу й частки Індії в структурі торгівлі, а також прямих іноземних інвестицій Непалу. Домінуючою тенденцією розвитку економічних відносин було переважання Індії практично за всіма торгово-економічними напрямками. Разом з тим, необхідно відзначити, що розвиток двостороннього економічного співробітництва супроводжувався численними поступками Індії, зокрема, запровадженням до Договору про торгівлю положення про безмитне ввезення непальських товарів на територію Індії, а також пом'якшенням транзитних процедур.

Потужні позиції Індії в економіці Непалу дозволили їй реалізувати свої інтереси в ключовій сфері – питанні спільної експлуатації гідроенергетичних ресурсів Непалу. Етапним в цьому питанні став Договір 1996 року щодо річки Махакалі, який передбачав врегулювання загального користування ресурсами її басейну, включаючи спорудження ГЕС в Панчешварі, та закріпив індійські позиції в Непалі. Прив'язка до індійської економіки в такій стратегічній інфраструктурній галузі як енергетика додатково посилила залежність Непалу від Індії.

Досліджуючи це питання, необхідно враховувати, що Індія є головним торговим партнером Непалу, забезпечує значну частку фінансової допомоги її планам розвитку і фінансує цілий ряд гуманітарних проектів; водночас Непал цікавий для Індії в економічному плані тільки завдяки водним ресурсам. Безсумнівно, що така економізація політики Індії щодо Непалу й відмова від ряду спірних питань (зокрема, маються на увазі територіальні суперечності й проблеми міграції) мають певну стратегічну мету – збереження Непалу в якості зручного «буфера» в життєво важливому для Індії регіональному просторі, що межує з головним геополітичним конкурентом Індії – Китаєм.

Хотілося б також коротко зупинитися на питанні про роль і значення SAARC для індійської зовнішньої політики у напрямі здійснення стратегічних завдань в регіоні. Тут, перш за все, звертає на себе увагу економічний аспект: проблема торгової політики Індії в рамках регіону й місце SAARC у лібералізації торговельних процедур у Південній Азії.

В умовах досить низької конкурентоспроможності більшості індійських товарів найдоцільнішою стратегією їх просування на зовнішніх ринках є орієнтація на споживачів у країнах, що розвиваються. Силою об'єктивних історичних причин оптимальним ринком індійської готової продукції є Південна Азія (тут існують сформовані історичні зв'язки; є можливості політичного тиску на малі країни регіону; у більшості питань економічного співробітництва існують прив'язки до конкретних важелів впливу, які полегшують просування індійського експорту).

В Індії у контексті лібералізації зовнішньої торгівлі на зламі ХХ–ХХІ ст. дедалі більше заглиблювався дисбаланс експорту та імпорту, зростав торговельний дефіцит. При цьому в регіональній торгівлі спостерігалася

протилежна тенденція [15; 16; 17; 20]. Незмінним залишалось позитивне сальдо торгівлі, яке у зв'язку з істотними поступками Індії в тарифній і митній політиці за договором SAPTA (Угода про зону преференційної торгівлі в Південній Азії, ратифікована в 1995 р), дещо скоротилося в 1999–2000 роках, однак з 2000–2001 р. знову почало зростати.

Особливо слід звернути увагу на мотивацію Індії при відході від принципу взаємності в рамках SAPTA і пропозицію іншим державам-членам SAARC більшої кількості ліній преференційної торгівлі, ніж вона від них отримувала. Проводячи таким чином свою політику, індійське керівництво намагалось ліквідувати негативний імідж Індії як регіонального гегемона, який використовує перевагу свого економічного потенціалу для побудови нерівноправних відносин.

У короткий термін поступки Індії в двосторонній торгівлі привели до збільшення імпорту до Індії з країн Південної Азії. Через чотири роки функціонування зони преференційної торгівлі митні концесії виявилися вигідними для індійського експорту: динамічний розвиток індійської економіки дозволив навіть у рамках меншої кількості тарифних ліній досягти переваги приросту експорту над приростом імпорту [2].

Важливо відзначити, що ще в 1998 році в рамках концепції створення SAFTA (Угода про зону вільної торгівлі в Південній Азії, підписана в січні 2004 року на XII саміті SAARC) Індія запропонувала оригінальний принцип побудови регіональної моделі зони вільної торгівлі – шляхом укладення двосторонніх угод про вільну торгівлю. Успішним прикладом реалізації такої ініціативи можна вважати Угоду про вільну торгівлю зі Шрі-Ланкою (1998 р.).

У контексті зовнішньої політики Індії розвиток регіональної інтеграції в рамках SAARC слід розглядати не стільки як мету, а скоріше як засіб реалізації регіональних інтересів Індії. SAARC є механізмом формування як структури, так й внутрішнього середовища системи міжнародних зв'язків в регіоні. Такий механізм дозволяє ефективніше реалізувати індійські інтереси в двосторонніх відносинах з країнами регіону. Основними напрямками забезпечення підвалин для реалізації Індією регіональної зовнішньої політики є політична солідарність країн регіону і поступове формування єдиного регіонального економічного простору, центром якого є економічний потенціал Індії.

Підводячи підсумки, необхідно відзначити, що під впливом глобальних зрушень, які спостерігалися у системі міжнародних відносин в досліджуваний період, істотної трансформації зазнала зовнішня політика Індії, в тому числі її південноазійський напрям. У порівнянні з іншими регіонами та регіональними державами світу ця трансформація має свої особливості щодо Індії і Південної Азії: вона проходить дуже повільно, поступово (це обумовлено специфікою регіону) й ускладнена рядом негативних факторів, що спостерігаються в процесі регіоналізації.

Найбільш вразливою до викликів глобалізації є воєнно-політична сфера південноазійської політики Індії. Без перебільшення можна стверджувати, що саме індо-пакистанські воєнно-політичні відносини виступають в ролі «лакмусової смужки», яка відображає коливання позитивних, або негативних

змін і тенденцій на глобальному рівні. Значно меншою мірою в зоні цих впливів знаходяться також організаційно-політична й економічна сфери індійської південноазійської політики. Суть регіональної стратегії Індії в Південній Азії на зламі ХХ–ХХІ ст. полягала в прагненні зберегти й закріпити домінантні позиції у двосторонніх відносинах з країнами регіону, а також утримувати інші держави регіону в зоні впливу Індії шляхом інтенсифікації процесів регіональної інтеграції.

Постійною залишалася прихильність Індії до двостороннього підходу в проведенні зовнішньої політики, незалежно від партійної приналежності урядів, які здійснюють її. Такий підхід дозволяв Індії запобігати розвитку горизонтальних зв'язків у рамках регіону й протидіяти формуванню регіональних коаліцій, які могли б стримувати зростання індійського впливу в регіоні.

Економічний вимір південноазійської політики Індії характеризувався такими факторами, як інтенсифікація торговельно-економічних відносин і посилення взаємозалежності в економічній сфері, активізація взаємної вигоди в розвитку двостороннього співробітництва, апелювання до традиційного права Індії на статус регіонального лідера (відповідно до існуючого економічного потенціалу).

Ще однією характерною рисою індійської зовнішньоекономічної стратегії на рубежі ХХ–ХХІ ст. був перехід до використання багатостороннього співробітництва, в якому Індія має виступати центральною ланкою. Саме з цим напрямом пов'язані зміни в поглядах Індії щодо SAARC і проблем розвитку інтеграційних процесів в регіоні.

Безсумнівну роль у цих зрушеннях відіграли зміни на глобальному рівні й з'ясування Індією наступних геостратегічних положень: стати державою світового рівня можна тільки за умови, якщо перетворитися на впливову регіональну державу з широкими зовнішньоекономічними зв'язками (насамперед, у рамках регіону та SAARC); домогтися статусу постійного члена Ради Безпеки ООН легше в якості представника регіонального об'єднання і виразника спільних інтересів регіональних країн; завоювати імідж впливової регіональної держави можна тільки за умови подальшого поглиблення процесу регіоналізації у Південній Азії.

ПРИМІТКИ:

*Ця стаття підготовлена за матеріалами наукової доповіді, що була викладена на I Всеукраїнській конференції індологів у секції «Історія Індії» (нова, новітня, міжнародні відносини) 24 січня 2000 р., а також доповнена фактами і матеріалами, що містяться у приведеному до статті списку використаних джерел й літератури.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА Й ЛІТЕРАТУРА:

1. Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н., Шаумян Т.Л. Южная Азия в мировой политике. – М.: Международные отношения, 2003. – С. 7.
2. Индия в современном мире / Ред. К. К. Худoley. – СПб: Изд-во СПбГУ, 2004. – С. 1-13.
3. Кобзаренко А.М. Південноазійська політика неконгресистських урядів Індії // Актуальні проблеми міжнародних відносин, 2003. – Вип. 43, ч. II. – С. 32-35.
4. Лебедева Н. Международные отношения в зоне Индийского океана. – М.: Наука, 1991.
5. Лукаш О. Индия и особенности процесса регионализации в Южной Азии // ICANAS XXXVII. Abstracts. – Moscow: Org. Committee of ICANAS XXXVII. – Vol.III. – М., 2004. – Р. 805-807.
6. Лунев С.И. Дипломатия в Южной Азии. – М.: Наука, 1993.
7. Южная Азия: конфликты и геополитика / Ред. В.Я. Белокреницкий. – М.: Институт востоковедения, 1999.
8. Aspects of India's Foreign Policy. A Speech by I. K. Gujral at the Bandaranaike Center for International Studies in Colombo, Sri Lanka, 1997, January 20.
9. Basrur Rajesh M. India's External Relations: A Theoretical Analysis. – New Delhi: Commonwealth, 2000. – P. 2-39.
10. Das S. Regional Security Thought Constructive Bilateralism: Prospects for Souse Asian Stability // Economic and Political Weekly, 2000. – Vol. 35, № 49.
11. Dixit J.N. Indian Foreign Policy and its Neighbors. – New Delhi: Gyan Publishing House, 2001.
12. Dixit J.N. Indo-Pac Relations // Indian Quarterly, 2001. – Vol. 57, № 2. – P.1-10.
13. Harun ur Rashid. Indo-Bangladesh Relations. An Insider's View. – New Delhi, 2002: Har-Anand Publications PVT LTD. – P. 2-37.
14. India: 2003. Observer Statistical Handbook. – New Delhi: Observer Research Foundation, 2003.
15. Mayer J., Wood A. South Asia's Export Structure in a Comparative Perspective //Oxford Development Studies, 2001. – Vol. 29, №.1. – P. 5-29.
16. Mukherji I. South Asian Preferential Trading Arrangement: India's Role //South Asian Survey, 1999. – Vol. 6, №.1. – P. 23-37.
17. Sobhan R. Growth Zones in South Asia: Potential and Feasibility // Asia-Pacific Development Journal, 2000. – Vol. 7, №.1. – P. 23-41.
18. Statistical Outline of India, 2003 – 2004. – Mumbai: Bombay House. – 2004. – P. 31.
19. The Lahore Declaration Signed at Lahore on 21-th Day of February. – New Delhi, 1999.
20. Yunus M. Monetary Interpretation of Exchange Rates in the South Asian Countries // Bangladesh Development Studies, 2001. – Vol. 27, N. 1. – P. 73-101.